

रखेल कथामा लैङ्गिकता

✿ मनमाया पोखरेल

manmayapokharel@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत लेख निलम कार्की 'निहारिका' द्वारा लिखित 'रखेल कथा' मा प्रयुक्त लैङ्गिकताको अध्ययन गर्ने क्रममा तयार पारिएको हो । यसमा लैङ्गिक समालोचनाको परिचय दिँदै यसका आधारभूत मान्यताहरूको सामान्य चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा लैङ्गिक सम्बन्ध, नारीवाद, पितृसत्ता र शरीर राजनीतिजस्ता लैङ्गिक समालोचनाका आधारभूत सिद्धान्तहरूको सामान्य चर्चा गर्दै तिनका आधारमा कथामा प्रयुक्त लैङ्गिकताको खोजी गरिएको छ । गुणात्मक पद्धति अँगालेर लेखिएको यस लेखमा पाठविश्लेषण पद्धतिद्वारा कथामा प्रयुक्त लैङ्गिकतासँग सम्बद्ध साक्ष्यहरू पहिल्याई तिनका आधारमा कथामा प्रयुक्त लैङ्गिकताको विश्लेषण गरिएको छ । रखेल कथामा नारी अस्मिता तथा तिनको हक र अधिकारको खोजी गरिएको छ । यस कथामा पतिपत्नीबिचको सम्बन्ध असमभकारीपूर्ण तथा पुरुष हैकमवादमा आधारित देखाइएको छ । त्यसै गरी प्रेमी-प्रेमिकाबिच अवैधानिक सम्बन्धहरू देखाउनाका साथै दाजुबहिनीबिच असमभकारीपूर्ण तथा पितृसत्तात्मक अहमूले ग्रसित सम्बन्ध देखाइएको छ । विवेच्य कथामा पुरुषहरूले आफूलाई सर्वेसर्वा ठानी नारीमाथि शासन गर्ने संस्कृति प्रस्तुत गरिनुका साथै नारीशरीरको शोषण गर्ने, तिनलाई भोग्या ठानी वस्तुकरण गर्दै तिनका शरीरमाथि राजनीति गर्ने जस्ता घटनाहरू प्रस्तुत गरी कथागत साक्ष्यका आधारमा विवेच्य कथा लैङ्गिकताका दृष्टिले पठनयोग्य भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली : अधीनस्थ, नारीवाद, पितृसत्ता, भोग्या, वस्तुकरण ।

विषयपरिचय

निलम कार्की 'निहारिका' आधुनिक नेपाली कथाको समसामयिक धाराकी कथाकार हुन् । उनी नवीन प्रवृत्तिका साथ कथालेखन कार्यमा उदाएकी नव प्रतिभा हुन् । परम्परागत कथा लेखनबाट अलग रही नवीन शैलीमा कथा लेख्न रुचाउने निलमका कथामा मानवीय र सामाजिक मूल्यलाई सूक्ष्म रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ । २०६१ सालमा रूपशीर्षकको कथा प्रकाशित गरी कथा लेखन कार्यमा प्रवेश गरेकी निलमका हवन (२०६२), कागजमा दस्तखत (२०६६) र बेली (२०६८) नामक कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । समकालीन युगीन जीवनको चित्रण गरिएका निलमका कथाहरूमा समाजका विकृति र विसङ्गतिता साथै नारीहरूका विविध पीडा, मातृत्व चेतना र मानवीय प्रवृत्तिको चित्रण गरिएको छ । बालमनोविज्ञान र नारी मनोविज्ञानमा केन्द्रित रहेका उनका कथाहरूमा नारी मनोविज्ञानको प्रयोग सशक्त देखिन्छ । नारी संवेदनालाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गर्ने निलमका कतिपय कथाहरू नारीवादी प्रकृतिका छन् । त्यसैले उक्त कथाहरू लैङ्गिकताका दृष्टिले समेत पठनयोग्य रहेका छन् ।

लैङ्गिकता भनेको समाजमा महिला र पुरुषबिचको भूमिकागत भिन्नताका आधारमा निर्माण भएको सामाजिक परिचय हो । यो शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको 'जेन्डर' शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । लैङ्गिक समालोचनाले यसको अध्ययन गर्छ । लैङ्गिक समालोचना नारीवादी समालोचनाबाट विकसित अवधारणा हो । यसको मूल आधार नारीवाद हो । लैङ्गिक समालोचनाको आरम्भ सन् १९६० को दशकपछि पश्चिमी जगत्बाट भएको हो । लिङ्ग, लैङ्गिक अध्ययन, नारीवाद, पितृसत्ता, यौनिकता, शरीर राजनीति, लैङ्गिक विभेद, दमन र शोषण, हिंसा र अधीनस्थता, लिङ्गीय सम्बन्ध पहिचान आदि लैङ्गिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्त हुन् । लैङ्गिक समालोचनाका यिनै मूलभूत मान्यताहरूमध्ये नारीवाद, पितृसत्ता तथा लैङ्गिक सम्बन्ध र शरीर राजनीतिका आधारमा रखेल कथामा प्रयुक्त लैङ्गिकताको अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य यस लेखमा गरिएको छ ।

✿ लेखक त्रिविअन्तर्गत पद्कन्या बहुमुखी क्याम्पसमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै स्रोतका सामग्रीहरू प्रयोग गरिएका छन् । यस क्रममा निहारिकाको *रखेल* कथालाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने कथाको सैद्धान्तिक पर्याधार र कथा विश्लेषणका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न पुस्तक, शोधग्रन्थ तथा विभिन्न लेख रचनाहरूलाई द्वितीय स्रोतका सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । लैङ्गिक समालोचनाका मूलभूत मान्यताका आधारमा विवेच्य कथामा प्रयुक्त लैङ्गिकताको विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । साहित्यिक कृतिको अध्ययन भएकाले प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको बनेको छ ।

सामग्री विश्लेषण विधि

लैङ्गिकता अङ्ग्रेजीको जेन्डर शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । यसको अर्थ लिङ्गसम्बन्धी भन्ने हो । समाजमा रहेका महिला र पुरुषका भूमिका र व्यवहारको सांस्कृतिक अध्ययन नै लैङ्गिक अध्ययन हो । यसको मूल आधार नारीवाद हो । लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत नारीवादी अध्ययन, पुरुष समालिङ्गी, महिला समालिङ्गी र सन्दिग्ध सिद्धान्त पर्छन् (भट्टराई, २०७८, पृ. ११७) । यसको अध्ययन क्षेत्र ज्यादै व्यापक छ । सामान्यतः लिङ्ग महिला र पुरुषको प्राकृतिक पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । लिङ्ग भन्नाले महिला र पुरुषको हर्मोन तथा प्रजनन प्रणालीमा हुने भिन्नता हो । यसले पुरुष र महिलाको प्राकृतिक भिन्नता तथा यौनिक क्रियाकलापलाई बुझाउँछ । लैङ्गिक सिद्धान्तअनुसार व्यक्तिका प्राकृतिक र सामाजिक लिङ्ग व्यवस्था रहेका र प्राकृतिक लिङ्ग व्यवस्था जैविक विशेषता भएकाले यो अपरिवर्तनीय सत्य भएको छ । सामाजिक लिङ्ग समाजले पछि बनाएको धारणा भएकाले यो परिवर्तनीय कुरा हो (पाण्डे, २०७६, पृ. १५४-१५५) । लैङ्गिक अध्ययन मानिसको पुरुष र महिलामा आधारित व्यवहार वा भूमिकाको अध्ययन हो । यसले प्राकृतिक लिङ्गलाई अस्विकार गर्दै सामाजिक लिङ्गका बारेमा अध्ययन गर्छ । यसले महिला र पुरुषबिचको सम्बन्धलाई व्यक्तिगत रूपमा नभएर सामाजिक समस्या मानेको छ । यसले महिला पुरुषबिच विद्यमान परम्परागत असन्तुलित शक्ति सम्बन्धलाई विकासको मूल समस्याका रूपमा आँल्याएको छ (पाण्डे, २०६९, पृ. २२१) । अतः लैङ्गिकताले नारी र पुरुषको सामाजिक तथा सांस्कृतिक भूमिकाको बोध गराउँछ । साहित्यमा प्रयुक्त लैङ्गिकताको अध्ययन लैङ्गिक समालोचनाले गर्छ । यसको मूल आधार नारीवादी समालोचना भएकाले यसलाई नारीवादी अध्ययनकै निरन्तरता मानिन्छ । अतः नारीवादी आधार प्राप्त गर्नु लैङ्गिक आन्दोलनको विशिष्टता हो भने लैङ्गिक अध्ययनका दृष्टिले दमक र दमित अवस्थाको सिर्जना हुनुमा पितृसत्ता कारक भएकाले यो नारीपक्षीय हुनु स्वाभाविक हो (भट्टराई, २०७८, पृ. १२०) । यसको मुख्य उद्देश्य पुरुष र नारीलाई सत्ता र शक्तिमा समान बनाउनु हो । अतः लैङ्गिक अध्ययन महिला र पुरुषको अध्ययन हो । यस लेखमा *रखेल* कथामा प्रयुक्त लैङ्गिकताको विश्लेषण लैङ्गिक समालोचनाका मूलभूत मान्यताका आधारमा गरिएको छ ।

रखेल कथाको विश्लेषण

निलम कार्की 'निहारिका' द्वारा लिखित *रखेल* कथामा नारीलाई केन्द्रीय विषय बनाई नारी अस्तित्व र स्वतन्त्रताको खोजी गरिएको छ । यसमा पतिपत्नीबिचका असमझदारीपूर्ण सम्बन्धको चर्चा गर्दै प्रेमी प्रेमिकाबिचको अवैधानिक सम्बन्धको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसै गरी यस कथामा दाजुबहिनीबिचको असमझदारीपूर्ण सम्बन्धको चर्चा गर्दै पुरुष अहम् र नारीमाथिको उसको हैकमी प्रवृत्तिको चर्चा गरी पितृसत्तात्मक समाजमा नारीमाथि गरिने शोषण, दमन तथा नारीलाई हेर्ने परम्परागत दृष्टिकोणप्रति प्रतिरोध जनाइएको छ । जैविक रूपमा नारी र पुरुषबिच केही भिन्नता रहेपनि सामाजिक रूपमा उनीहरू समान भएकाले तिनका बिच समान व्यवहार गरिनु पर्छ । समाजमा पुरुषले पाएको अधिकार तथा स्वतन्त्रता महिलाले पनि पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता उदार नारीवादले राखेको पाइन्छ (पन्त, २०७८, पृ. ३७) । हाम्रो समाजमा पुरुष र नारीबिचका अवैधानिक सम्बन्धका विषयमा पुरुषका हकमा समाज चूप रहन्छ तर त्यही समाज नारीका विषयमा आक्रामक बन्छ ।

नारीले आफ्नो स्वतन्त्रताको प्रयोग गरी अरूका हक र अधिकारमा कुनै असर नपुऱ्याई परपुरुषसँग सम्बन्ध राख्दा उसलाई 'रखेल', 'रखौटी' भन्ने उपनाम जोड्न पुग्यो । यस कथामा समाजको नारीलाई हेर्ने यही परम्परागत दृष्टिकोणप्रति विरोध जनाउँदै लैङ्गिक समानताको खोजी गरिएको छ । विपरीत लिङ्गीय अवैधानिक सम्बन्ध नारी पुरुष दुवैका लागि राम्रो या नराम्रो एकै किसिमको हुनुपर्छ, नारीका लागि अनुचित र पुरुषका लागि उचित ठानिनु लैङ्गिक विभेद हो । त्यसैले समान कामका लागि नारी, पुरुष दुवैलाई समान मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ भन्ने मान्यता यस कथाले राखेको छ । विवेच्य कथामा नारीवादका कतिपय मान्यताहरू प्रस्तुत भएका छन् । पितृ सत्तात्मक समाजका विशेषता पनि उद्बोधित भएका छन् । त्यस्तै लैङ्गिक आधारमा नारीपुरुष बिचका विभिन्न वैधानिक र अवैधानिक सम्बन्धात्मक स्वरूपलाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ । त्यसै गरी नारीका शरीरमाथि पुरुषले शोषण र दमन गरी तिनका शरीरमाथि राजनीति गर्ने परम्पराको विरोध गरिएको छ । अतः लैङ्गिक समालोचनाका यिनै मान्यताहरूका आधारमा निम्नलिखित उपशीर्षकमा *रखेल* कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

नारीवाद

नारीवाद लैङ्गिक अध्ययनको केन्द्रीय सिद्धान्त हो । यसले नारीलाई केन्द्र बनाएर नारीकै पक्षबाट आफ्ना विचारहरू प्रस्तुत गर्छ । मूलतः नारीवाद भनेको नारीअस्मिता र नारीस्वतन्त्रताप्रति प्रतिबद्ध मान्यता, सिद्धान्त वा आन्दोलन हो (अधिकारी, २०७४, पृ. २५) । यसले नारीहरू केही प्राकृतिक कुराहरूमा बाहेक सामाजिक गतिविधिमा पुरुषभन्दा भिन्न होइनन्, उनीहरू भिन्न पारिएका हुन् भन्ने मान्यता राख्छ । मूलतः नारीवाद भनेको नारी जीवनका बारेमा नारी हितकै कोणबाट नारीकै केन्द्रीयतामा गरिने चिन्तन हो (त्रिपाठी, २०७०, पृ. १५) । यसले नारीलाई सक्षम, सबल र पुरुषसह प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन नारी क्षमताको विकास र सशक्तीकरणमा जोड दिन्छ । यसले नारी हक र अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नुका साथै पितृसत्ताका विरुद्धमा आवाज उठाउँछ ।

नारीवादका यिनै मान्यताका आधारमा *रखेल* कथाको विश्लेषण गर्दा यस कथाकी प्रमुख पात्र 'दिदी' सोह्र वर्षकै कलिलो उमेरमा विवाह बन्धनमा बाँधिनुका साथै एक छोराकी आमा बनिस्केपछि लोम्नेबाट अत्यन्तै प्रताडित बन्छे । लोम्नेले रक्सी खाएपछि बौलाएर ब्लेडले कपडा चिरेर निर्वस्त्र पार्ने, चुरोटले पोलेर शरीरभरि दागैदाग पारिदिनेजस्ता प्रताडना भोग्न बाध्य हुन्छे । अभि लोम्नेले सौता ल्याएपछि त ऊ त्यहाँ बस्न नसकेर छोरो लिएर घरबाट बाहिरिन्छे । उसलाई छोराको बाबु छाडेकामा कति पनि पश्चाताप नभएको कुरा कथामा 'म' पात्रसँग यसरी व्यक्त गरेकी छ- "छोराका बाबुको गन्ध बाँकी छैन मेरा शरीरमा, रतिभर लाग्दैन छोराका बाबुमाथि अन्याय गर्नु । अहिले तेम्नी-चौथी स्वास्नीको छाती पोल्दै होला या पत्तिले काट्दै होला" (निहारिका, २०७६, पृ. ५२) । 'दिदी' पात्रका उपर्युक्त भनाइमा पितृसत्तात्मक समाजका पुरुषजन्य अन्याय र दमनलाई देखाउँदै त्यस्तो अवस्थालाई नारीले निरीहतापूर्वक सह्य बस्ने परम्परागत मान्यताको विरोध गर्दै 'दिदी' पात्रले नारीमाथि अत्याचार गर्ने र उनीहरूलाई पुरुषका खेलौना ठान्ने सामाजिक संरचना भत्काई स्वतन्त्र रूपमा जीवन बिताएकी छ र यसमा उसलाई कुनै पश्चाताप नभएको, छोराका बाबुलाई अन्याय गर्नु भन्ने आफूलाई नलागेको भाव व्यक्त गरेकी छ । यस अवस्थामा उसले नारी स्वतन्त्रताको पूर्णतः प्रयोग गरेकी छ ।

रखेल कथाकी 'दिदी' पात्रले विवाह हुँदा श्रीमानको रक्सी व्यवसाय भएको, उसैले रक्सी खान सिकाएको र रक्सी व्यवसायकै माध्यमबाट देशकै प्रतिष्ठित समाजसेवी मध्येका एक मानिने शिवनाथ भन्ने व्यक्तिसँग भेट भएको, उसकै संस्थाले रक्सी व्यवसायबाट छुटाएर दिदीलाई अन्य व्यवसायमा लगाएको, जागिर दिएको, पढ्ने हौसला प्रदान गर्नुका साथै लोम्नेबाट बाहिरिएपछि सहारा दिएको, प्रेम गरेर बाँच्ने चाहना जगाई दिएको कुरा बताउँछे । शिवनाथले 'दिदी' पात्रलाई विवाह गर्न प्रस्ताव राखेको तर ऊ विवाहित र छोराकी आमासमेत भएकाले समाजसँग डराएर हिम्मत गर्न नसकेको कुरा व्यक्त गर्दै अहिले ऊसँग समाजसँग विद्रोह गर्ने क्षमता रहेको तर शिवनाथले अर्कैसँग विवाह गरेका कारण अब उसको समय गुजिसकेको भाव यसरी व्यक्त गरेकी छ- "ऊबेला साहस बटुल्न सकिन्न । सकेकी भए, शिवले भनेको मानेकी भए आज यतिबेला शिवका ओछ्यानमा हुन्थे, उनीसँगै । त्यसबेला समय थियो, साहस भएन, अहिले साहस छ, समय रहेन । समाजसँग डराएँ । अब डराउन्न" (निहारिका, २०७६,

पृ. ५१) । दिदीका उपर्युक्त भनाइबाट शिवनाथसँगको अवैधानिक प्रेम सम्बन्धमा रहेकी दिदीले पहिले समाजका डरले शिवको प्रस्ताव स्विकार नसकेको, अहिले समाजसँग जुध्ने हिम्मत आफूमा आएकोले सामाजिक डर भागेको तर शिव अर्केको भइसकेको भाव व्यक्त गरिएको छ, जसबाट ऊ समाजमा स्वतन्त्र निर्णय गर्न सक्ने अवस्थामा पुगेको भाव व्यक्त गरिएको छ । यसले 'दिदी' मा नारी चेतना जागृत भएको देखिन्छ । त्यस्तै यस कथामा 'दिदी' पात्रले श्रीमान् छोडेर हिँडेपछि मेहनत र परिश्रम गरी पढेर गैर सरकारी संस्थामा जागिर खाएको, तालिम चलाएको, सेमिनार र गोष्ठीमा देश विदेश जाँदा स्वदेशी विदेशी सहकर्मीसँग बसेर रक्सी पिएको, त्यसमा कति पनि समाजको डर नमानेको, पुरुषले जुन काम सहज रूपमा गर्छ आफूले पनि सहज रूपमा त्यस्ता काम गरेको, मेहनत गरेर घर बनाएको, छोरालाई मन्त्रालयबाट आधा छात्रवृत्ति मिलाएर विदेश पढ्न पठाएको, त्यसको बदलामा मन्त्रालयका सचिवका छोरालाई आफ्नो अफिसमा जागिर खुवाइदिएको कुरा कथामा व्यक्त गरिएको छ । उपर्युक्त कथाका घटनाबाट के देखिन्छ भने *रखेल* कथाकी 'दिदी' पात्रले आफूलाई पुरुषसह सक्षम बनाएको र पुरुषले समाजसँग नडराई निर्धक्क रूपमा गर्ने सबै काम आफूले गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसबाट विवेच्य कथामा नारीवादले नारीलाई पुरुषसह सक्षम बनाई नारी समानता र स्वतन्त्रताका पक्षमा उभिन बल प्रदान गर्छ (भट्टराई, २०६९, पृ. २६६) भन्ने मान्यता प्रस्तुत भएको छ । यसरी हेर्दा यस कथामा लैङ्गिकताको मूल आधार नारीवादको प्रयोग सशक्त रूपमा भएको पुष्टि हुन्छ ।

पितृसत्ता

पितृसत्ता भनेको समाजमा पुरुषलाई वर्चस्वशाली र नारीलाई अधीनस्थ भूमिकामा राख्ने सामाजिक व्यवस्था हो । पितृसत्ता पुरुषपन होइन, यो एक प्रकारको वैचारिकता हो जसले पुरुषलाई समाजको केन्द्रमा राख्छ । पितृसत्ता नारीमा पनि हुनसक्छ र पुरुषमा नहुन पनि सक्छ । यो पुरुषले सत्ता लिने सामाजिक प्रणाली हो (भट्टराई, २०७८, पृ. १३९) । मानव सभ्यताको विकासको प्रारम्भिक चरणमा समाज मातृसत्तात्मक नै रहेको देखिन्छ । जबजब समाजमा उत्पादन प्रणालीको विकास भई निजी सम्पत्तिको अवधारणा जन्मियो तब समाज पनि क्रमशः पितृसत्तातर्फ उन्मुख हुन पुग्यो (एङ्गोल्स, २०५६, पृ. ५९) । पितृसत्ताले नारीलाई पुरुषको अधीनस्थ बनाउनका साथै कतिपय अवस्थामा यो व्यवस्था पुरुषकै लागि पनि प्रतिकूल सावित भएको छ । समाजको वर्तमान संरचना पुरुषमुखी हुनु, महिलाहरू दमित हुनु, परिवारमा पुरुषहरूकै हैकम चल्नु, पितृसत्तात्मक सोच समाजमा विद्यमान रहने पारिवारिक, आर्थिक, लैङ्गिक, राज्य व्यवस्था, अर्थतन्त्र, संस्कृति र भाषा रहनुले पितृसत्ताको सिङ्गो स्वरूप तयार भएको देखाउँछ (भट्टराई, २०६९, पृ. २६६) । यसले नारीलाई कोमल, सहनशील, निरीह, डरपोक र पुरुषको सहायक बनी उसलाई मनोरञ्जन दिने साधनका रूपमा हेर्छ । यस्तो समाजमा पुरुषहरू सापेक्षित रूपमा महिलाभन्दा बढी शक्तिशाली, इज्जतदार र बढी स्रोतसाधनले सम्पन्न भई महिलामाथि आर्थिक शोषण, सामाजिक विभेद, हिंसा र दमन गर्ने जस्ता क्रियाकलापमा सम्लग्न हुन्छन् (अर्याल, २०७९, पृ. २२४) । अतः पितृसत्ता भनेको समाजको केन्द्रमा पुरुषलाई राखी नारीलाई अधीनस्थ बनाई उसमाथि शासन गर्ने एक प्रकारको सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्था हो ।

पितृसत्ताका यिनै मान्यताका आधारमा *रखेल* कथाको विश्लेषण गर्दा यस कथामा 'म' पात्रका दाजु, आमा र दिदी पात्रका श्रीमान् पितृसत्तात्मक सोच बोकेका पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । 'म' पात्रका घरमा आमा हुँदाहुँदै दाजुको हैकम चलेको र उसले स्नातकोत्तर पढिसकेकी बहिनीमाथि आफ्नो आदेश जारी गरेको कुराले उसको सोच पितृसत्तात्मक छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ जसको उदाहरण- "तँ आज कोसँग हिँडेकी ? साथी हो, आइन्दा त्यसको सङ्गत नगर, अब आइन्दा त्यसबाट टाढै रहने । पुनः आदेश" (निहारिका, २०७६, पृ. ४७) । 'म' पात्रका दाइको उक्त आदेशले उसको पारिवारिक संरचना पितृसत्तात्मकतामा अडेको स्पष्ट देखाउँछ । अझ उसकी आमाले समेत दाइकै समर्थन जनाउँदै- "दाइले भनेपछि खुर्कक नमानेर किन सवाल जवाफ, आमाको पालो सुरु । केही होला र त भन्यो होला" (निहारिका, २०७६, पृ. ४७) । 'म' पात्रकी आमाले यस भनाइले उक्त घर, परिवार र त्यस समाजको संरचना पितृसत्तात्मक छ भन्ने कुराको सङ्केत मिलेको छ ।

रखेल कथाका कतिपय नारी पात्रहरू दमित अवस्थामा रहेका छन् जसको कारण यस कथाले प्रस्तुत गरेको सामाजिक संरचनाको केन्द्रमा पितृसत्तात्मक संरचना रहनु हो। स्नातकोत्तर पढिसकेर पनि 'म' पात्रले स्वतन्त्र निर्णय गर्न नसक्नु, दाजुसँग दविनु, दाजुको आदेशको प्रतिरोध गर्न नसक्नु, 'काम भए पनि आदेशको रेखा नाघ्न सकिने' भन्दै लाचारी व्यक्त गर्नुले यस कथाको सामाजिक संरचना पितृसत्तात्मक छ र नारीहरूको स्थिति निरीह र दमित अवस्थामा रहेको छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। त्यस्तै 'म' पात्रकी भाउजूलाई सामान्य अवस्थामा घरको तानेमुने धन्धामा व्यस्त सोफी र सरल नारीका रूपमा देखेपछि दिदीले 'म' पात्रलाई सोध्दै- "त्यो आइमाई को त ? जसलाई सिङ्गापुर लगेका थिए तिम्रा दाजुले, श्रीमतीको कोटामा, बच्चा पनि साथै थियो अन्दाजी डेढ वर्षको" (निहारिका, २०७६, पृ. ५३) भनेपछि 'म' पात्रले भाउजूले उनीहरूका कुरा सुन्छन् भनेर हतपत ढोका लगाउनुले 'म' पात्र त्यत्रो पढेलेखेकी भएर पनि दाजुको अमर्यादित र अनैतिक कार्यको विरोध गरी आफू जस्तै अझ निरीह नारीलाई न्याय दिन सकिदैन। डरपोक भनेर दाजुले भाउजूमाथि गरेको अन्यायलाई दुलुदुलु हेरिरहन्छे। अझ भाउजूले आफूमाथि भएको अन्याय थाहा पाउती भनेर ढोका लगाई दिन्छे। त्यस्तै विवाह गरेर आएकी उसकी भाउजू घरकै काममा अलमलिएकी छ। बाहिरी दुनियाँबाट अपरिचित छ। बाहिर अर्की श्रीमती राखेर आफूमाथि अन्याय गर्ने व्यभिचारी श्रीमान्को चरित्रबाट अनभिज्ञ छ। कथामा वर्णित यस प्रकारका घटनाहरूले यस कथाका कतिपय नारीपात्रहरू विज्ञ वा अनभिज्ञ रूपमा पुरुषका दमन र शोषणका शिकार भएका छन्। लैङ्गिक रूपमा नारी भएकै कारण परिवार र समाजमा नारीहरू दमित हुनु, सामाजिक संरचना पुरुषमुखी हुनु तथा समाजमा पुरुषको हैकम चल्नु जस्ता अभिलक्षणहरू पितृसत्ताका अभिलक्षण हुन्। यसले समाजमा विद्यमान लैङ्गिक विभेदको स्थितिलाई देखाएको छ।

लैङ्गिक सम्बन्ध

लैङ्गिक सम्बन्ध लैङ्गिक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण विषय हो। यसले साहित्यिक कृतिमा लिङ्गगत सम्बन्ध र स्वरूपको चित्रण कसरी गरिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्छ (भट्टराई, २०७६, पृ. २६७)। लैङ्गिक सम्बन्धको विश्लेषणले साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्त नारी र पुरुषबिचको लैङ्गिक सम्बन्धको स्वरूपको अध्ययन गर्दै त्यस्तो सम्बन्धको प्रस्तुतिमा असमानता कहाँ देखिन्छ भन्ने कुराको खोजी गर्छ।

लैङ्गिक सम्बन्धका आधारमा *रखेल* कथाको विश्लेषण गर्दा यस कथामा लैङ्गिक सम्बन्ध पारिवारिक, सामाजिक तथा विपरीत लिङ्गीय सम्बन्धका रूपमा प्रस्तुत भएको छ। कथाकी 'दिदी' पात्र र उसको श्रीमान्बिच पति पत्नीको पारिवारिक सम्बन्ध भए तापनि उक्त सम्बन्ध असमभदारीपूर्ण सम्बन्धका रूपमा विकसित भएको छ। अतः यो सम्बन्ध सुदृढ हुन सकेको छैन। पितृसत्तात्मक अहम् बोकेको दिदीको श्रीमान्ले 'दिदी' पात्रलाई चुरोटको टुटाले पोलेर यातना दिनु र शरीरभरि दाग लगाई दिनुले दिदी र उनका श्रीमान्को पतिपत्नीगत सम्बन्ध पुरुष हैकमवादमा आधारित देखिन्छ। त्यस्तै दिदी र शिवनाथबिचको सम्बन्ध विपरीत लिङ्गी प्रेम सम्बन्ध भए पनि यो सम्बन्ध परम्परागत नेपाली समाजले नस्विकारेको अस्विकृत सम्बन्ध हो। जसको पुष्टि दिदीले 'म' पात्रसँग भनेको निम्न भनाइले पुष्टि गर्छ- "उसको मायामा सारा दुःख बिसेँ, तर आज त्यही माया इलिंगल भैदियो। अवैधानिक प्रेम" (निहारिका, २०७६, पृ. ५२)। 'दिदी' पात्रलाई श्रीमान्ले दिएका सारा पीडा र यातना बिर्साउने शिवनाथको प्रेम सामाजिक दृष्टिले अवैधानिक छ तर पनि यो प्रेमसम्बन्ध उनीहरूका लागि सुमधुर र उच्च स्तरीय रूपमा स्थापित छ। त्यस्तै कथाकी 'म' पात्र, उनको दाजु र आमाबिचको सम्बन्ध विशुद्ध पारिवारिक सम्बन्ध हो। 'म' पात्रको दाजु र आमाबिच सुमधुर पारिवारिक सम्बन्ध भए पनि दाजुबहिनीबिचको पारिवारिक सम्बन्ध भने असमभदारीपूर्ण र पितृसत्तामा आधारित रहेको छ। त्यस्तै 'म' पात्रको दाजु र भाउजूको सम्बन्ध पतिपत्नीगत सम्बन्धका रूपमा रहेको छ तर उक्त सम्बन्ध प्रेम र विश्वासका साथ विकसित हुन सकेको छैन। कथामा भाउजूको पहिचान दासी र घर सुसारेका रूपमा सीमित रहेको देखिन्छ। त्यो सम्बन्ध सेमिनारगत विदेश भ्रमणजन्य अफिसियल प्रयोजनसम्म पुगेको देखिँदैन। त्यस्तै 'म' पात्रको दाजु र उसकी श्रीमतीका कोटामा सिङ्गापुर सेमिनारमा पुगेकी बच्चा सहितकी आइमाईबिचको सम्बन्ध प्रेमी-प्रेमिकाको सुमधुर सम्बन्ध हो। यस सम्बन्धले समभदारी र

विश्वासको उच्च स्तर प्राप्त गरेको छ तर परम्परागत सामाजिक सन्दर्भमा उक्त सम्बन्ध अस्विकृत स्वरूपको छ । यसरी हेर्दा *रखेल* कथाको लैङ्गिक सम्बन्ध, विपरीत लिङ्गी र पारिवारिक सामाजिक सम्बन्धका रूपमा स्विकृत-अस्विकृत, वैधानिक-अवैधानिक तथा समभेदारीपूर्ण र असमभेदारीपूर्ण सम्बन्धका रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । यस्तो सम्बन्धले लैङ्गिक आधारमा महिलालाई सामाजिक विभेद गरेको छ ।

शरीर राजनीति

शरीर राजनीति लैङ्गिक अध्ययनको अर्को महत्वपूर्ण विषय हो । यसले शरीरमाथिको अधिकार व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता हो । त्यसैले यो अरूको शोषणबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । यसले महिलाको शरीरमा महिलाकै अधिकार हुनुपर्छ र पुरुषको अधीनता र शोषणबाट शरीर मुक्त हुनुपर्छ भन्ने सुनिश्चितताको अपेक्षा गर्छ । महिला शरीरमाथिको शोषण कुनै एक भौगोलिक स्थानको समस्या नभएर यो सिक्रो विश्वकै साभा समस्या हो र हरेक अवस्थामा शक्तिशाली शरीरले नै कमजोर शरीरमाथि शोषण गर्ने गर्छ । शक्तिशाली पुरुष शरीरले महिला शरीरमाथि थोपरेको उत्पीडनका गाथाको साक्षी हो हाम्रो समय (लामा, २०७६, पृ. ७५) भन्ने भनाइले यही कुराको पुष्टि गर्छ । यस्तो राजनीति नारी र पुरुष दुवैमाथि हुन्छ तर यसको प्रत्यक्ष प्रभाव नारीमा बढी देखिन्छ ।

शरीर राजनीतिको स्वरूप फरक फरक हुन्छ । लिङ्ग, जात, वर्ण र आर्थिक हैसियत सबै अवस्थामा नारी शरीरमाथि राजनीति भइरहेको हुन्छ । यद्यपि प्राकृतिक रूपमा नारीको शरीर पुरुषभन्दा केही कमजोर अवश्य हुन्छ तर सामाजिक रूपमा यस्तो विभेद गर्नुपर्ने कारण छैन । सृष्टिको आदिकालदेखि वर्तमानसम्म पनि महिला शरीरले पुरुषको उत्पीडन भोगिरहेको छ । त्यतिमात्र नभएर पुरुषको कार्यक्षेत्रभित्र पसेर उनीहरूसह काम गर्ने नारीहरूलाई समेत शङ्काको दृष्टिकोणले हेर्ने गरिन्छ । उप्रेती भन्छन्- “केही पुरुषले अचेतनकै तहमा भएपनि सोचन थाल्छन्-यी चेलीहरू अब हाम्रो क्षेत्रभित्र पस्न थाले, व्यावसायिक तथा सार्वजनिक महत्त्वका पारम्परिक पुरुषप्रधान स्थलमा छिर्दै हामीसँग प्रतिस्पर्धा गर्न थाले । त्यसैले यिनको विरोध गर्नु जरुरी छ” (२०७८, पृ. १९९) । यसले के देखाउँछ भने पुरुषहरू अचेतन रूपमै नारीहरू पुरुष बराबर हुन्छन् कि वा उनीहरू अझ शक्तिशाली पो हुन्छन् भन्ने भयले सधैं त्रसित भई त्यसबाट बच्न उनीहरूलाई दमन र शोषण गर्ने नीति अपनाउँछन् । नारी-पुरुषसम्बन्ध, नारीको शरीरको कामुकता, रजस्वला, गर्भाधान र बालबच्चाको हेरचाह आदि नारीसम्बद्ध विषय हुन् । यिनै विषयमा नारीमाथि हुने शोषण र उत्पीडनका समस्याहरू शरीर राजनीतिसँग सम्बद्ध विषय हुन् ।

शरीर राजनीतिका यिनै मान्यताका आधारमा *रखेल* कथाको विश्लेषण गर्दा यस कथाकी प्रमुख पात्र ‘दिदी’, सहायक पात्र ‘भाउजू’ र ‘म’ पात्रका दाजुले श्रीमतीका कोटामा सिङ्गापुर लगेकी आइमाईजस्ता पात्रहरूका शरीरमाथि पुरुषले निकै ठूलो राजनीति गरेको कुरा विवेच्य कथाका विभिन्न अंशले पुष्टि गरेका छन् । यस कथाकी प्रमुख पात्र ‘दिदी’लाई उसको श्रीमान्ले रक्सी पिएर मातेपछि बलेडले कपडा चिरेर निर्वस्त्र पारिदिने तथा चुरोटका टुट्टाले शरीर डामिदिनेजस्ता शारीरिक यातना दिएको छ । उसले पहिली श्रीमतीलाई मात्र नभएर दोस्री र तेस्री श्रीमतीलाई पनि त्यसै गरेको कुरा कथाको यस उद्धरणले स्पष्ट पारेको छ :

“मान्छे रक्सी पिएपछि बौलाउँथ्यो । शरीरमाथि रक्सीको गिलेन नै रिताइदिन्थ्यो । बलेडले कपडा चिरेर निर्वस्त्र पारिदिन्थ्यो । पूरै नाङ्गो । सौतामाथि सहानुभूति छ । ऊ कति नै बस्न सकी र बिचरा ! राम्रो लाउन, मीठो खान आएकी, त्यसको भाग्य ? अहिले अर्की छ रे ! उही ताल न हो” । (निहारिका, २०७६, पृ. ५०, ५१)

उपर्युक्त कथाश अनुसार ‘दिदी’ पात्रको रक्स्याहा श्रीमान्ले म्यालोन नै रिक्त्तिने गरी रक्सी पिएर माती बौलाएपछि श्रीमतीका लुगा बलेडले चिरेर उसलाई निर्वस्त्र पारी पूरै नाङ्गो बनाएर यातना दिन्थ्यो । त्यसैले उसले त्यसलाई छाडिदिन्छे । त्यसपछि पनि ऊ अर्की श्रीमती ल्याएर त्यसै गर्छ तर सधैं ऊ तिनै गतिविधि दोहोर्चाएर नारीशरीरको शोषण गरिरहन्छ । जति श्रीमतीले छाडेपनि ऊ चेतैन । उसको यस्तो क्रियाकलापले नारी शारीरिक शोषणको चरम रूप देखाएको छ । उसले आफू पुरुष भएकै कारण आफूलाई शक्तिशाली ठानेर नारी शरीरमाथि एकपछि अर्को अत्याचार गरेको छ । यो नारीको शरीरमाथिको राजनीति हो ।

त्यसै गरी दिदीको श्रीमान्ले दिदीलाई चुरोटको टुट्टोले पोलेर घाँटीभन्दा तल दागैदाग बनाई दिएको छ। लोम्नेको यस्तो यातना सहन नसकेर उसले त्यसलाई छाडेर स्वतन्त्र जीवन बिताएकी छ। दिदीको श्रीमान्ले नारीहरूलाई भोग्या वस्तु ठान्दै एकपछि अर्की श्रीमती ल्याउँदै यातना दिँदै तिनलाई छाडिदिएको छ भन्ने कुरा 'दिदी' पात्रको 'अहिले तेम्नी-चौथी स्वास्नीको छाती पोल्दै होला या पत्तिले काट्दै होला' भन्ने भनाइले पुष्टि गरेको छ। यसबाट महिलाको आफ्नो शरीरमाथिको अधिकार हनन भएको तथा उसको शरीरमाथि राजनीति भएको स्पष्ट पार्छ। *खेल* कथामा 'दिदी' पात्रको अस्तित्व रोपेर मलजल गरी बचाउने शिवराजले दिदीलाई सहारा दिई उच्च कोटिको प्रेम दिएको छ तर उसलाई अवैधानिक सम्बन्धमा राखी उसको शोषण गरेको छ, समाजका अगाडि अस्तित्व र पहिचान दिएको छैन। यसले शिवराजले पनि 'दिदी' पात्रको शरीरमाथि राजनीति नै गरेको देखिन्छ। त्यस्तै 'म' पात्रका दाजुले श्रीमतीको कोटामा सिङ्गापुर लगेकी नारी र आफ्नै श्रीमतीलाई पनि शारीरिक शोषण गरी तिनका शरीरमाथि राजनीति गरेको छ। अरस्तुको भनाइलाई उद्धृत गर्दै सिमोन द बुभायर भन्छन्- "अनिवार्य रूपमा महिला पुरुषका लागि भोगको एक वस्तु हो र यसको अलावा ऊ केही पनि होइन" (२०७५, पृ. २०)। ठीक त्यसरी नै *खेल* कथामा 'दिदी' पात्र र 'म' पात्रकी भाउजू र श्रीमतीका कोटामा 'म' पात्रका दाजुसँग सिङ्गापुर पुगेकी महिला सबैलाई भोग्या वस्तुबाहेक कुनै पनि पहिचान र अस्तित्व दिइएको छैन। कथामा आएका यस्ता प्रसङ्गले नारीका शरीरमाथिको राजनीतिकरणलाई मात्र देखाएको छैन। यसले समाजमा विद्यमान लैङ्गिक विभेदको अवस्थालाई समेत देखाएको छ।

निष्कर्ष

खेल शब्द समाजमा नारीलाई हीनतर रूपले पहिचान गराउने शब्द हो। यस शब्दले गुप्त रूपमा यौनसम्बन्ध राख्न पुरुषद्वारा राखिएकी नारी भन्ने बुझाउँछ। खेल शब्द पितृसत्तात्मक सामाजिक दृष्टिकोणको उपज हो। यसले समाजमा लैङ्गिक विभेदको अवस्थालाई सङ्केत गर्नुका साथै पितृसत्तात्मक समाजका पुरुषको वर्चस्वलाई देखाएको छ। हाम्रो समाजमा पुरुषहरूले लुकिछिपी जति पनि नारीहरूसँग यौनसम्बन्ध राख्न सक्छन्। तिनलाई समाजले कति पनि आलोचना र टिप्पणी गर्दैन तर त्यही ठाउँमा एक पतिबाहेक अरूसँग नारीले यौन सम्बन्ध राखेको थाहा पाएमा फलानी त फलानाकी खेल हो भनी विशेषण जोड्ने र त्यस्ता नारीलाई समाजले उपेक्षित नजरले हेर्ने गरेको पाइन्छ। यसले समाजमा विद्यमान लैङ्गिक विभेदको स्थितिलाई देखाउनुका साथै पितृसत्तात्मक समाजको पुरुष वर्चस्व र नारीको अधीनस्थताको अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्छ। यसले नारीहरूका हक र अधिकारको हनन भई तिनलाई शोषित, दमित र निरीह अवस्थामा पुऱ्याउँछ। यस्तो विभेदबाट बच्न *खेल* कथाकी 'दिदी' पात्र पुरुष शोषणको प्रतिरोधमा उत्रिएकी छ, अत्याचारी श्रीमान् त्यागेर स्वतन्त्र जीवन बाँचेकी छ तर त्यसले पूर्णता प्राप्त गर्न सकेको छैन। ऊ श्रीमान् त्यागेपछि जुन व्यक्तिसँगको सम्बन्धमा रहेकी छ त्यसले उसलाई सामाजिक पहिचान र अस्तित्व प्रदान गर्न सकेको छैन। कथाका अन्य नारी पात्रहरूमा अभि पनि नारीवादी चेतना जागृत हुन नसकेका कारण तिनले पुरुषका शोषण र दमन सहन बाध्य भएको कुरा कथाका विभिन्न परिघटनाहरूले देखाएका छन्। यस कथामा नारी र पुरुषबिचका पारिवारिक तथा सामाजिक सम्बन्ध पनि वैधानिक-अवैधानिक, समभेदारीपूर्ण तथा असमभेदारीपूर्ण र विश्वास र अविश्वासका द्वन्द्वमा अलिभएको अवस्था छ। त्यसै गरी नारीवादी चेतनाको अभावका कारण यस कथाका कतिपय नारी पात्रहरूले पुरुष अधीनस्थता भेल्नाका साथै तिनीहरूमाथि शारीरिक तथा मानसिक दबाव पनि परेको छ। त्यसै गरी नारीलाई पुरुषको यौनइच्छा पूरा गर्ने वस्तुका रूपमा हेरिएको हुँदा तिनका शरीरमाथि राजनीतिकरण गरिएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। कथामा प्रतिबिम्बित यी सबै घटनाले समाजमा विद्यमान नारीपुरुषबिचको लैङ्गिक विभेदको अवस्थालाई देखाउँछ। यसरी हेर्दा कार्कीद्वारा लिखित *खेल* कथामा लैङ्गिक सम्बन्ध, नारीवाद, पितृसत्ता र शरीर राजनीतिजस्ता लैङ्गिक समालोचनाका आधारभूत मान्यताहरू प्रयोग भएका कारण विवेच्य कथा लैङ्गिक अध्ययनका दृष्टिकोणबाट निकै सशक्त रहेको निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, ज्ञानु (२०७४, पृ. २५), *साइबर सिद्धान्त, प्रयोग र अन्य समालोचना*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
अर्याल, अम्बिका (२०७९), *नारीवाद र नारीस्रष्टाका उपन्यास*, काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा. लि ।
उप्रेती, सञ्जीव (२०७८), *सिद्धान्तका कुरा* (बुकिहिल संस्क.), काठमाडौं : बुक-हिल पब्लिकेसन, प्रा. लि. ।
एङ्गोल्स, फेडरिख (२०५६), *परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति*, (अनु. राजेन्द्र मास्के, दोस्रो संस्क.),
काठमाडौं : प्रगति प्रकाशन ।
त्रिपाठी, सुधा (२०७०), *प्रारम्भ*, नेपाली नारीवादी समालोचना (सम्पा. सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी), काठमाडौं
: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
निहारिका, नीलम कार्की (२०७६), *४३ कथा*, काठमाडौं : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा. लि ।
पन्त, साधना (२०७८), *समकालीन नेपाली नारी आख्यानमा पहिचान र विद्रोह*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
।
पाण्डे, ज्ञानू (२०६९), *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
पाण्डे, ज्ञानू (२०७६), *समकालीन नेपाली कथामा लैङ्गिक चेतना*, 'प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथा' (सम्पा. ज्ञानु
अधिकारी) काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
बुभायर सिमोन (२०६९), (अनु. रमेश सुनुवार), *महिला (द सेकेण्ड सेक्स)*, काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।
भट्टराई, रमेश (२०७६), 'लैङ्गिक समालोचना' *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड* (सम्पा. राजेन्द्र
सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम) काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७/०७८), *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली
सन्दर्भ*, काठमाडौं : भुँडी पुराण प्रकाशन ।
लामा, कुमारी (२०७६), *समकालीन नेपाली कथामा शरीर राजनीति* 'प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथाविमर्श' (सम्पा.
ज्ञानु अधिकारी), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।